

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ

ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ

ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ

Α'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ ἐπιθυμεῖς νὰ σε διδάξω, φίλτατε Εὐγένιε, ὅσα ἐγὼ γινώσκω· καὶ ἐπειδὴ ἄρκετὰ ἐζήσα, καὶ πολλὰ εἶδον, καὶ πολλὰ ἔπαθον, καὶ ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν πονημάτων τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων οὐκ ὀλίγα ἀνέγνω καὶ ἐμελέτησα, ὑποθέτεις ὅτι δύναμαι νὰ λύσω τὰς ἀπορίας σου, νὰ καθησυχάσω τὴν τεταραγμένην καρδίαν σου, καὶ νὰ σοι μεταδώσω πεποιθήσεις βεβαίους καὶ ἀμετατρέπτους περὶ τῶν μεγάλων τούτων ζητημάτων, δηλαδὴ ἐὰν ὑπάρχη ἐν ἡμῖν ψυχὴ ἄϋλος καὶ ἀθάνατος, ἢ ἐὰν εἴμεθα μόνον ὑλικὸς ὀργανισμὸς κατὰ τι τελειότερος τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν φυτῶν καὶ τῶν κτηνῶν· καὶ ἐὰν ὑπάρχη Θεὸς ἄπειρος καὶ τέλειος ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἢ ἐὰν ὁ ἀπέραντος οὗτος κόσμος εἶναι αὐθύπαρκτος, ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὴν

αίτιαν καὶ τὸν νόμον τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς του, διότι φρονεῖς, καὶ πολὺ ὀρθῶς, ὅτι ἐκ τῆς λύσεως τῶν δύο τούτων ζητημάτων ἐξαρτᾶται καὶ ὁ κανὼν τοῦ ἡμετέρου βίου καὶ ἡ ἐν τούτῳ εὐδαιμονία. Ἀλλά, φίλτατέ μοι, ἤξεύρεις τί ζητεῖς παρ' ἐμοῦ; Ζητεῖς νὰ σοι ἐκθέσω ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ νέου κόσμου, καὶ νὰ τὰ ἀναλύσω λεπτομερῶς καὶ ἐπικρίνω κατὰ βάθος, ὥστε οὐ μόνον νὰ γίνωσι καταληπτὰ εἰς τὴν νεανικὴν σου διάνοιαν, ἀλλὰ καὶ νὰ δυνηθῆς νὰ διακρίνης τί τὸ ἀληθές ἐν αὐτοῖς καὶ τί τὸ ψευδές, ὅπως ἀποδεχθῆς τὸ πρῶτον, καὶ ἀπορρίψῃς τὸ δεύτερον. Ζητεῖς δηλαδὴ πλήρη διδασκαλίαν φιλοσοφικὴν περὶ τῶν ὑψίστων φιλοσοφικῶν ζητημάτων, περὶ τῶν θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς σπουδαιοτάτων. Καὶ εἰς τὴν μελέτην ταύτην θέλεις νὰ εἰσέλθῃς ὅλως ἀπαράσκευος, διότι μοὶ λέγεις ὅτι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας οὐδέποτε ἐμελέτησας, καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα μόνον τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς παρεδόθης, ὡς ἐπίσης ἐδιδάχθης στοιχεῖα μαθηματικῆς, φυσικῆς, χημείας καὶ φυσικῆς ἱστορίας· καὶ μάλιστα, ἐὰν ὀρθῶς ἐνόησα τὴν πνευματικὴν σου κατάστασιν, φαίνεται ὅτι ἐκ τῶν τελευταίων τούτων γνώσεων

ἠγέρθησαν ἐν τῇ διανοίᾳ σου αἱ ἀπορίαι αἵτινες
 σὲ ἀνησυχοῦσι, καὶ πρὸς ἀπαλλαγὴν αὐτῶν ἀπο-
 τείνεσαι εἰς ἐμέ, καὶ ζητεῖς τὴν συνδρομὴν μου.
 Ἄξιέπαινος ἢ ἐπιθυμία σου, καὶ πολὺ εὐγνωμονῶ
 ὅτι μ' ἐθεώρησας ἱκανὸν νά σε ὀδηγήσω κατὰ τὴν
 νέαν ταύτην πορείαν τοῦ πνεύματός σου. Ἄλλ'
 εἰάν σύ, φίλτατέ μοι, δὲν βλέπῃς τὴν ψυχὴν σου
 ἐντὸς σεαυτοῦ, καὶ τὸν Θεὸν πανταχοῦ, τί δύνα-
 ται νά κατορθώσῃ ἡ ἀσθενὴς μου διδασκαλία;
 Ἐάν διὰ τῆς συνειδήσεώς σου δὲν συναισθάνεσαι
 ὅτι δὲν εἶσαι μηχανὴ κινουμένη κατ' ἀνάγκην
 ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων, καὶ ὅτι ἔχεις
 ἰδίαν βουλήν καὶ κρίσιν, πῶς δύναμαι ἐγὼ νά
 εἰσέλθω εἰς τὸ πνεῦμά σου, καὶ νά σοι ἀποκα-
 λύψω τὴν ἀληθῆ εἰκόνα τῆς ψυχῆς σου; Ἐάν
 δὲν σὲ πλήττουσι τὰ θαύματα τοῦ κόσμου, καὶ
 εἰάν αὐτοὶ οἱ νόμοι τῆς ὕλης, τοὺς ὁποίους δι'
 αὐτῶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐμελέτησας μέχρι
 τοῦδε, δὲν σοι ἀπέδειξαν θεῖον νομοθέτην, πῶς
 θὰ δυνηθῶ ἐγὼ νά διασχίσω ὅλα τὰ παραπετά-
 σματα τῆς φύσεως, καὶ νά σοι καταδείξω ὀπισθεν
 αὐτῶν τὴν ἀκτινοβόλον θεότητα;—Οὐδὲν ἤττον
 δὲν σοι ἀποποιούμαι τὴν ἀσθενῆ μου βοήθειαν.
 Τοῦτο μόνον ἀπαιτῶ· νά μοι ἐκθέσῃς τὰς ἀπο-
 ρίας σου ἄνευ μηδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως, οὐδὲν ν'

ἀποκρύψης ἐκ φόβου μήπως δυσαρεστηθῶ, νά μοι δείξης αὐτὸ τὸ βάθος τοῦ νοός σου καὶ τῆς καρδίας σου, ὅπως μετ' ἀκριβῆ διάγνωσιν τοῦ παθήματος ἐπιφέρω, εἰ δυνατόν, τὴν δέουσαν θεραπείαν.

Β'

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Ὅχι, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, δὲν θέλω σοὶ ἀποκρύψει οὐδὲν ἐξ ὅσων διανοοῦμαι ἢ συναισθάνομαι, καὶ πραγματικῶς νόσημα καὶ ὀδυνηρὸν νόσημα εἶναι ὁ σκεπτισμὸς ἐν ᾧ διατελῶ, καὶ ὑφ' οὗ ταλαιπωροῦμαι. Καὶ πῶς ἄλλως δύναμαι ν' ἀνταποκριθῶ εἰς τὴν πρὸς με ἀγαθὴν σου διάθεσιν, εἰμὴ διὰ τῆς πλέονος μεγάλης εἰλικρινείας; Ἄλλὰ δὲν πταίω ἐγὼ ἐὰν κατήντησα καὶ περὶ ἑμαυτοῦ καὶ περὶ Θεοῦ ν' ἀμφιβάλλω. Οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ ἐμὲ ζῶσι καὶ πράττουσιν ὡς ἂν μὴ ὑπῆρχε Θεός, ἢ ὡς ἂν μὴ εἶχον ψυχὴν ἐλευθέραν, ἔλλογον καὶ ἐπομένως ὑπεύθυνον. Δὲν ἐννοῶ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ τοὺς δεισιδαίμονας, οἵτινες διοικεῦνται ὑπὸ τῶν ἕξεων καὶ ὑπὸ τῶν προλήψεων, ἀλλ' ἅμα ἀπαντήσω ἄνθρωπον ὅπως οὖν λόγιον, καὶ ἔλθω μετ' αὐτοῦ εἰς ὁμιλίαν σχετιζομένην

πρὸς τοιαῦτα ἀντικείμενα, νοῶ ἀμέσως ὅτι οὐδὲν πιστεύει περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ, ἢ τοῦλάχιστον πολὺ ἀμφιβάλλει· ἐὰν ἀναγνώσω τὰ μᾶλλον ἐπιζητούμενα βιβλία, τὸ αὐτὸ εὐρίσκω ἐν αὐτοῖς πνεῦμα δυσπιστίας καὶ ἀσεβείας, ὅπερ ὡς ψυχρὸς ἄνεμος περιβάλλων με πανταχόθεν μοῦ παγώνει τὰς φλέβας· ἐὰν καταφύγω εἰς τὰ διδάγματα τῶν ἐπιστημόνων, οὗτοι μοὶ λέγουσιν ὅτι ψυχὴ εἶναι μεταφορικὴ λέξις δηλοῦσα μόνον τὸ σύνολον τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν λειτουργιῶν τῶν σωματικῶν ὀργάνων, ὅτι πνεῦμα δὲν ὑπάρχει, καὶ εἶναι ἐπίσης μεταφορά, ὅτι οὐδὲν εἶναι ἄϋλον, ὅτι πάντα εἶναι ὕλη καὶ δύνამις, ὅτι πᾶσα δύναμις ἐνεργεῖ κατ' ἀνάγκην, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπάτη, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος, ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀρχὴν τῆς ἰδίας κινήσεως καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς φαινομένων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται, ζῆ καὶ ἀναπτύσσεται ὡς τὰ ἄλλα ζῶα, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι κατὰ τι δύναται νὰ τελειοποιηθῆ, ὅτι ἡ εἰς Θεὸν πίστις εἶναι δεισιδαιμονία γεννηθεῖσα ἐξ ἧς ἔχει ἡ φαντασία ἀνάγκης νὰ δημιουργῆ ἰδανικά τινα ὄντα, καὶ ὅτι τὰ πλάσματα ταῦτα τῆς φαντασίας ἢ ἀμαθῆς μερὶς τῆς ἀνθρωπότητος σέβεται καὶ λατρεύει ὡς θεοὺς ἢ ὡς θεόν· καὶ ἡ λατρεία αὕτη,

προϊούσης τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὑποχωρεῖ καὶ ἐλαττοῦται, καὶ ὅτι μία μόνη βεβαιότης ὑπάρχει, ἡ βεβαιότης τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, ἣτις καταστρέφει τὰ εἰδωλα, ἀπελευθερώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ πάσης προλήψεως καὶ δεισιδαιμονίας, τὸν διδάσκει τὴν ἀλήθειαν περὶ ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοῦ κόσμου, καὶ τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν. Ἐὰν δὲ στρέψω τὰ ὄμματα πρὸς τὰ σοφώτερα ἔθνη τοῦ κόσμου, βλέπω τὴν διδασκαλίαν ταύτην πανταχοῦ σχεδὸν ἐπικρατοῦσαν, πανταχοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐγείρεται κατὰ τοῦ Θεοῦ, προσπαθεῖ νὰ ἐξομοιωθῇ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ κτῆνος, καὶ ἡ καθολικὴ τάσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ συνταύτισις παντὸς νοεροῦ καὶ ἠθικοῦ στοιχείου πρὸς τὴν ὕλην καὶ τοὺς ἀναγκαίους αὐτῆς νόμους. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ ἀμφιβάλλω καὶ περὶ ἑμαυτοῦ, περὶ τοῦ προορισμοῦ μου, περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ βίου μου, καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ προνοίας τοῦ Θεοῦ; Ἐὰν τὰ ἀνωτέρω δόγματα ἀληθεύωσι, τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος, πόθεν ἔρχεται, ποῦ πορεύεται, τί ὀφείλει νὰ πράττῃ; Ἐὰν δὲν εἶναι ἐλεύθερος, οὐδὲν ὀφείλει· ἐὰν δὲν εἶναι εἰμὴ ὕλη καὶ δύναμις ἐνεργοῦσα κατ' ἀνάγκην, πρὸς τί ἡ ἀτομικὴ του προσπάθεια, ἡ κρίσις του, ἡ θέλησίς του; Ἐὰν εἶναι

ὑλη καὶ δύναμις, ἅς ἐνεργήσῃ ἢ δύναμις αὕτη, ὡς ὠθεῖται ὑπὸ τῶν ἄλλων δυνάμεων πρὸς ἅς συγκρούεται· πῶς δύναμαι ἐγὼ νὰ ἐμποδίσω ἢ νὰ ρυθμίσω τὴν σύγκρουσιν ταύτην; Ὁ κόσμος εἶναι ἔρημος, καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ ἐγὼ εἶμαι ὡς κόκκος ἄμμου παρασυρόμενος ἐν τῷ στροβίλῳ μετ' ἄλλων ὁμοειδῶν ἀτόμων ὑπὸ τῆς πνοῆς ἀγνώστου ἀνέμου, διότι ἀγνοοῦμεν πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ μᾶς ὠθεῖ. Δὲν εἶχον λοιπὸν δίκαιον, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, νὰ σοι γράψω ὅτι περίλυπος εἶναι ἡ ψυχὴ μου, ὅτι νοσῶ καὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν, καὶ νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν πατρικὴν ἀρωγὴν σου;

Γ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς σου βλέπω πόσα ἐρείπια ἐπεσωρεύθησαν ἐν τῇ ψυχῇ σου, καὶ δικαίως ἀδημονεῖς, ἀλλ' οὐκ ἐπίσης δικαίως μέμφεσαι τὴν ἐπιστήμην καὶ τοὺς ἐπιστήμονας καὶ τὸ σκεπτικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας. Ναι βεβαίως, ὑπάρχει ἐπιστήμη φέρουσα εἰς ὀλέθρια συμπεράσματα, εἰς ἀπόλυτον σκεπτισμόν καὶ ἀπαρηγόρητον ἀπελπισίαν, ὑπάρχει ἐπιστήμη ἰσχυριζομένη οὐ μόνον

ὅτι οὔτε Θεὸς ὑπάρχει, οὔτε ψυχὴ, ἀλλ' ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ ἔννοιαι ἀπείρου καὶ τελείου ὄντος, καὶ πνευματικῆς ἐν ἡμῖν ὑποστάσεως εἶναι παράλογοι, ἀντιφατικαὶ καὶ ἀκατάληπτοι· ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι ἐπιπόλαιος, αὐθαίρετος καὶ ἀτελής ἐπιστήμη, οὐδέμια δὲ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὀρθῶς νοουμένη καὶ ἐντὸς τῆς νομίμου αὐτῆς ἐπικρατείας περιοριζομένη ἀξιοῖ νὰ καταστρέψῃ τὰς αἰωνίους ταύτας πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι οἱ μέγιστοι τῶν μαθηματικῶν, τῶν φυσικῶν, τῶν φυσιολόγων, τῶν ἀστρονόμων τῆς πρὸ ἡμῶν ἐποχῆς, αὐτοὶ οἱ πατέρες τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, καὶ οἱ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις διασημότεροι αὐτῶν θεράποντες οὐ μόνον δὲν ἀποβάλλουσι τὰς πεποιθήσεις ταύτας, ἀλλ' ὁμολογοῦσι καὶ πρεσβεύουσιν αὐτὰς πανδήμως. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἀρχαίων παραπέμπω σε εἰς τὴν ἀθάνατον ἐκείνην τριανδρίαν τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὧν τὰ δόγματα πόρρω ἀπέχουσι τῶν ἀπελπιστικῶν θεωριῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς σκεπτισμοῦ, καὶ εἰς ἐναντίας φέρουσι πεποιθήσεις· περὶ δὲ τῶν ἀμέσως προηγηθέντων τῆς παρούσης ἐποχῆς καλὸν θὰ ἦτο ν' ἀναγνώσῃς μικρὸν τι πόνημα τοῦ Ernest Naville ἐπιγραφόμενον La

philosophie des fondateurs de la physique (έν τῇ Bibliothèque universelle τῆς Γενεύης), καὶ περὶ τῶν συγχρόνων ἀρκοῦσι τὰ μεγάλα ὀνόματα τοῦ Cauchy, τοῦ Ampère, τοῦ Dumas, τοῦ Pasteur, οἷς προσθετέοι καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι δευτέραν θέσιν κατέχοντες έν τῇ χορεία τῶν καλλιεργητῶν τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως, οἷτινες καὶ οὗτοι οὔτε τὸν Θεὸν ἀρνοῦνται, οὔτε τὴν ψυχὴν, καὶ ἀποστρέφονται τὴν ὑλολατρείαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀπαισιοδοξίαν. Τοῦτο εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸ μέγα δυστύχημα νέων τινῶν τῆς παρούσης γενεᾶς, ὅτι ἀναγινώσκουσιν εὐχαρίστως τὰ ἐπιπόλαια καὶ ἐπιπολάζοντα φιλοσοφήματα, ἅτινα ἐκλαμβάνουσιν ὡς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀγνοοῦσι τὰς κατ' αὐτῶν ἀντιορήσεις. Ὡστε ἡ ἐπιστήμη μέχρι τινὸς μόνον ἐνέχεται εἰς τὴν κατηγορίαν σου, καὶ θέλω σοὶ ἐκθέσει βραδύτερον ποῖα εἶναι τὰ βέβαια καὶ θετικὰ πορίσματα τῆς περὶ τὴν ὑλικὴν φύσιν ἐπιστήμης, καὶ ὅτι ταῦτα ἄγουσι πρὸς τὸν Θεόν, ἐμπεδοῦσι τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν ἢ τὴν προετοιμάζουσι, καὶ ἐμμέσως καὶ τὴν πνευματικὴν ἡμῶν φύσιν ἀποδεικνύουσι. — Περὶ δὲ τῆς συγχρόνου γραμματολογίας, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ έν Γαλλίᾳ εἶναι έν γένει καὶ ἀσελγῆς καὶ ἀσεβῆς,